

Jože Mlinarič

DUHOVNA PODOBA IN POMEN SREDNJEVEŠKIH SAMOSTANOV NA SLOVENSKEM

*Referat na kolokviju ob stoletnici rojstva
Milka Kosa v Ljubljani 10. decembra 1992*

Slovenci smo se z menihi seznanili v 8. in 9. stoletju ob misijonskem delu benediktincev; Modest ter njegovi tovariši, ki so delovali v drugi polovici 8. stoletja, poslani od salzburškega škofa Virgila, so bili po vsej verjetnosti redovniki iz opatije sv. Petra v Salzburgu. Izhodišče za misijonsko delovanje v Karantaniji pa je bil tudi samostan v Chiemseeju. Važno vlogo sta odigrala tudi samostan v Štivanu (St. Giovanni), ustanovljen pred 7. stoletjem, ki je bil na robu slovenskega etničnega ozemlja, in kolegiatni kapitelj, ki je nastal v 8. stoletju po prizadevanju salzburške cerkve ob cerkvi sv. Andrijana v Blatenskem kostelu.

Clunyjsko reformno gibanje je v 11. stoletju priklicalo na naših tleh v življenje moške benediktinske samostane v Osojah (Ossiach), Rožacu (Rosazzo), Možacu (Moggio), Št. Pavlu (St. Paul) in v Millstattu, sredi 12. stoletja pa je nastala benediktinska postojanka v Gornjem gradu. 11. stoletje je dalo tudi dva ženska samostana na Koroškem, pri Sv. Juriju na jezeru (St. Georgen am Längsee) in na Krki (Gurk). Tem prvim duhovnim ustanovam na slovenskih tleh so se v 12. stoletju pridružili trije cistercijski samostani v Stični in Vetrinju (Viktring) ter v Monostru (Szentgotthárd), v naslednjem stoletju pa še v Kostanjevici. Začuda so na majhnem slovenskem ozemlju vzniknile kar štiri postojanke sinov sv. Bruna, kartuzijanov: v 12. stoletju v Žičah in Jurkloštru, v 13. stoletju v Bistri in na začetku 15. stoletja Pleterje. Največ postojank pa je pri nas nastalo v 13. stoletju, ko so se razširili t.i. ubošveni redovi, ki so si za svoj cilj postavili delovanje med mestnim prebivalstvom. Takó so postojanke reda manjših bratov (fratres minores), ki jih od 15. stoletja delimo na minorite in frančiškane, nastale skorajda v vseh slovenskih mestih, njihova ženska veja, klarise, pa so se pri nas naselile v 14. stoletju, in sicer v Mekinjah in Škofji Loki. Dominikanci najdejo k nam pot v prvi polovici 13. stoletja ter se naselijo v Brežah (Friesach) na Koroškem in na Ptuj, le Novi Klošter v Savinjski dolini je postojanka iz sredine 15. stoletja. Dominikanke ustanovijo svoje postojanke tudi že v 13. stoletju, najdemo jih pa v Studenicah, Marenbergu (Radlje) in v Velesovem. 12. stoletje, zlasti pa še naslednje stoletje, je k nam pripeljalo t.i. viteške redove: templarje, križnike in ivanovce ali špitalarje (malteški red) (Prekmurje, Ljubljana, Bela krajina, Melje pri Mariboru, Polzela, Komenda). V prvi polovici 13. stoletja se v Grebinju (Griffen) na Koroškem naselijo premonstrati, v drugi polovici istega stoletja pa še bosonogi avguštinci oziroma viljemiti: Velikovec (Völkermarkt), Muta in Ljubljana.

Ob ugotavljanju pomena redovnih skupnosti v nekom prostoru in času se moramo vprašati, s kakšnim namenom so te bile ustanovljene. Redovne skupnosti so namreč bile ustanovljene iz religioznih nagibov, zato moramo njihovo dejavnost presojati tudi s tem merilom, upošteva je njihova redovna pravila, na osnovi katerih so se razvijale. Upoštevat pa moramo tudi dejstvo, da se tudi te duhovne ustanove, kakor vse druge skupnosti, gibljejo vselej med idealom, ki so si ga zastavile za svoj cilj, in med resničnostjo, tako rekoč obremenjene z danostjo v času in prostoru, v katerem so živele. Nadalje: podati duhovno podobo redovnih skupnosti pomeni ugotavljati tiste dejavnosti, s katerimi so se te ukvarjale, kajti le skozi njihovo delo in naloge, ki so jih na podlagi svojih redovnih pravil uresničevale, moramo razbrati njihovo pravo podobo, ocenjevati njihovo delovanje ter ugotavljati njihov pomen, torej pomen za slovenski narod.

Dejavnosti redov in njihovih postojank pa so bile zelo raznolike in so bile odvisne od cilja, ki si ga je neka redovna postojanka zastavila, v veliki meri pa tudi od časovne in kra-

jevne danosti. Te osnovne dejavnosti tudi naših redovnih skupnosti pa so bile naslednje: dušnopastirska, karitativna, izobraževalna, literarno-kulturna, gradbena in umetnostna ter gospodarska dejavnost.

Dušnopastirska dejavnost

Potem ko je bila izvedena župnijska organizacija, splošna cerkvena zakonodaja ni bila naklonjena dušnemu pastirstvu redovnikov. Sicer pa so sprva t.i. starejši redovi, t.i. kontemplativni redovi (cistercijani in kartuzijani), odklanjali tovrstno dejavnost. Šele od sredine 13. stoletja pričenejo zlasti zaradi konkurence uboštenih redov tudi nekatere druge redovne skupnosti svojim članom dovoljevati ukvarjanje z dušnopastirsko dejavnostjo. Vsekakor pa so pri tem izjema kartuzijani, ki jim je že zaradi njihovega posebnega načina življenja in ciljev bilo javno delovanje onemogočeno. Uboštveni redovi pa so se z vsem srcem posvetili dušnopastirskemu delu, bodisi s prejetjem župnij ali s pridigarškim delom med ljudstvom (predvsem dominikanci). Cistercijani in benediktinci so sčasoma postali imetniki številnih župnij, ki so jih upravljali po svojih redovnikih ali pa so to delo zaupali svetni duhovščini. Samostani so na ta način postali v času, ko na slovenskem ozemlju ni bilo središč višje cerkvene uprave, edina in najpomembnejša središča, opatje pa arhidiakoni na pridruženih (inkorporiranih) župnijah, s čimer so prejeli vrsto pooblastil za delovanje v dušnem pastirstvu in so postali nekaj vmesni člen med krajevnimi ordinariji in duhovščino.

Samostani so prav z delovanjem v dušnem pastirstvu prišli v najbolj neposreden stik z ljudstvom, kar je od njih terjalo, da so se za to delo ustrezno pripravili. Zato nas ne sme čuditi, da so prav v rokopisih nekaterih naših redovnih postojank (npr. Stične, Kostanjevice, ptujskih dominikancev) ohranjena dela z ustrezno tematiko (zlasti pridigarška dela). Redovne skupnosti so za dušnopastirsko delo usposobile lastne menihe ali pa so skrbale za duhovniški naraščaj (npr. Stična). V tej zvezi naj omenimo ugotovitev oglejskega vizitatorja Francesca Barbara, ki je ob vizitaciji v stiškem samostanu 1593 ugotavljal, da ima opat Lavrencij samostansko šolo za dečke, ki bodo mogli pomagati pri bogoslužju, in med njimi je marsikateri ali vstopil v red ali pa dosegel red mašniškega posvečenja kot svetni klerik. Za naše cistercijanske samostane moremo vsaj za čas od 1600 naprej ugotavljati, da je duhovščina, ki je opravljala z njihovimi župnijami, prinašala s seboj na župnije literaturo, ki si jo je sposojala iz samostanske knjižnice, pri čemer velja omeniti predvsem priročnike, ki so duhovščini pomagali pri njenem delovanju med ljudstvom (npr. Janez Svetokriški, Matija Kastelic).

Od sredine 13. stoletja so cistercijani pričeli delovati v dušnem pastirstvu in nastala je potreba po predlogah v slovenskem jeziku. Iz te potrebe je nastal t.i. Stiški rokopis, eden najpomembnejših rokopisov za našo kulturno zgodovino, ki je hkrati dokaz, da so cistercijani upoštevali slovenski jezik kot jezik verskega pismenstva. Z delom v dušnem pastirstvu sta bila povezana kateheza in poduk o spovedi in s tem namenom je bil zapisan za praktično delo med ljudstvom Stiški rokopis. Poudariti moramo, da so prav v tej dejavnosti prišli v srednjem veku v poštev zapisi v slovenskem jeziku, medtem ko iz razumljivih razlogov menihi niso kazali zanimanja za zapise v slovenskem jeziku: njihovo zanimanje je namreč bilo posvečeno mednarodni latinski katoliški kulturi.

Karitativna dejavnost

Pomagati ostarelemu, bolehnemu in bolnemu sočloveku, skratka vsakomur v njegovi telesni in duševni stiski, so bili dolžni člani vseh redovnih skupnosti. Regula sv. Benedikta je od menihov izrecno terjala, naj se ukvarjajo z nego bolnikov. Cerkev pa je ustanavljala tudi redove, ki jim je bila osnovna naloga nega bolnikov (npr. sprva t.i. viteške redove). Sicer pa so redovne postojanke skrbale najprej za svoje člane in so za lastne potrebe uredile v samostanu t.i. infirmarium, za katerega je moral skrbeti poseben redovnik. Redovno vodstvo je skrb za bolne sobrate zahtevalo npr. ob vizitacijah od predstojnikov samostanov, kot je to npr. razvidno iz zapisnika opata Wolfganga (1492), ki je stiškemu predstojniku Tomažu naročil, naj odslej bolj skrbi za bolne (infirmos), ter je zahteval imenovanje posebnega bolničarja.

Premožnejši samostani (benediktinci, cistercijani, viteški redovi) so skrbeli tudi za bolne in oslabele laike, s tem ko so ob samostanskem poslopu postavili stavbo, v kateri so pomoči potrebni prejemali vso oskrbo, tudi bolniško. Za žički in studeniški samostan vemo, da sta tak »hospitale« imela že v letih 1185 oziroma 1237. Za cistercijane pa je značilno, da so svojo karitativno dejavnost razvili tudi na svojih hospicijih in grangijah (samostanskih posestih) zunaj samostana, običajno ob poteh in na višinskih prelazih, kjer so popotniki, zlasti v zimskem času, našli zavetje in oskrbo. Vetrinjski samostan je od 13. stoletja naprej vzdrževal dva hospica: na Ljubelju in v Tuhinjski dolini (Špitalič). Vse redovne skupnosti pa so pomoči potrebnim pomagale kar na samostanski porti, s tem ko so jim nudile hrano in pijačo pa tudi zdravila.

Po naših samostanih najdemo zdravnike, ranocelnike in lekarnarje, ki so prišli na postojanke že s poklicem, mnogi pa so si vednost pridobili šele po vstopu na redovno postojanko in so ustrezno znanje črpali iz literature. Zato v naših samostanih najdemo rokopise in prvotiske s spisi s področja medicine in farmakologije, s spisi o zdravilnih rastlinah in z nasveti za njihovo gojitev ter recepte za razne bolezni (Stična, žički samostan, Vetrinjski). Vsaka redovna postojanka je imela lekarno in med našimi samostani je najbolj znana tista v žički kartuziji, vemo pa, da so se z lekarništvom bavile tudi redovnice naših samostanov dominikank in klaris.

Za stiški samostan je npr. znano, da je na začetku 16. stoletja kupoval zdravila tudi v Ljubljani in z njimi lajšal telesno bedo ne le redovnikov, ampak tudi laikov, bodisi da so to bili samostanski uradniki in posli, ali pa povsem tuji ljudje. Vemo, da je Cerkev v 12. in 13. stoletju duhovščini ostro prepovedovala ukvarjanje z ranocelništvom, izjema so bile le redovne skupnosti, ki jim je bil glavni cilj delovanje na polju karitativnega dela (npr. sprva viteški redovi). Tudi redovna pravila posameznih redovnih skupnosti so svojim redovnikom prepovedovala zdravljenje laikov in omenimo naj reinskega cistercijana, patra Lenarta, ki je v letu 1502 prišel kot hospitant v Stično in se je ukvarjal z zdravljenjem, kar mu je njegov predstojnik, reinski opat, strogo prepovedal, češ da ga v stiški samostan ni poslal kot »kirurga in ranocelnika«, ampak kot duhovnika in meniha. Mnogi redovniki pa so kljub prepovedim Cerkve in redovnega vodstva pomagali sočloveku v njegovih telesnih stiskah.

Izobraževalna dejavnost

Benediktinci so v zgodnjem srednjem veku poskrbeli za izobrazbo svojih članov, vendar je ta bila sprva na splošno na zelo nizki ravni in je obsegala t.i. studia primitiva: pisanje, čitanje, računanje, verouk, glasbo in petje ter latinski jezik. V poznem srednjem veku pa so si vsi redovi prizadevali za čim boljšo izobrazbo svojih članov ter so bolj nadarjene pošiljali na visoke šole. V srednjem veku so npr. cistercijani obiskovali dunajsko univerzo, kjer so bivali v t.i. cistercijanskem kolegiju sv. Nikolaja, pozneje pa so se šolali predvsem pri graških jezuitih. Omeniti moramo, da so na naše postojanke prihajali tudi ljudje z visoko izobrazbo; tak je npr. bil Nikolaj Kempf, nekoč predavatelj na dunajski univerzi, ki je bil nekaj desetletij predstojnik Jurkloštra in Pleterij. Njegova dolgoletna prisotnost je vsekakor ugodno vplivala na njegovo okolico.

Benediktinci, cistercijani in uboštveni redovi so na svojih postojankah ustanavljali šole, ki so sprva bile namenjene le za lasten naraščaj: za novince in mlade redovnike. Francesco Barbaro je npr. v letu 1593 terjal izobraževanje dečkov, ki jih je stiški opat najel za sodelovanje pri bogoslužju, isto pa je nekaj let kasneje od predstojnika zahteval tudi reinski opat kot generalni vikar. Za stiški samostan smemo trditi, da je šola, namenjena ne le za duhovniški naraščaj, ampak tudi za tiste, ki niso imeli namena odločiti se za duhovni poklic, obstajala že v srednjem veku. Glasbeni zgodovinarji npr. za slovitega Jakoba Gallusa menijo, da je svojo prvo glasbeno izobrazbo prejel prav v stiškem samostanu. V vetrinjskem samostanu se npr. v 16. stoletju omenjata šola (schola) in poseben prostor z imenom »studorium« ter tri knjižnice: za potrebe obredov, za konvent in za šolarje. Kartuzijani pa glede na poseben način življenja niso imeli šol, ki bi bile namenjene tudi laikom, in so tudi sami, v kolikor višje izobrazbe niso prinesli že s seboj v samostan, le-to prejeli po svojem vstopu na redovno postojanko.

Vsaj za čas od 15. stoletja naprej moremo za naše cistercijske samostane trditi, da so si njihovi predstojniki, a tudi redovno vodstvo, prizadevali, da bi redovniki bili čimbolj izobraženi v latinskem jeziku. Tako je reinski opat Wolfgang 1492 od stiškega opata terjal, naj se menihi pri svojih pogovorih najprej poslužujejo latinščine, nato pa naj govorijo nemški jezik (in vulgari). Wolfgang opatu tudi naroča, naj mladi menihi (fratres iuniores) čim več govorijo v latinskem jeziku, da se bodo v njem izpopolnili.

Ženske so v srednjem veku bile deležne izobrazbe skorajda izključno v samostanih. Od 12. stoletja naprej so ženske vstopale predvsem v cisterijanski red in red premonstratov, od 13. stoletja naprej pa h klarisam in dominikankam. Tako so dekleta v samostanih v Mekinjah, Škofji Loki, Studenicah in Marenbergu prejemale osnovno izobrazbo, h kateri smemo prištevati tudi glasbo in petje ter osnovno znanje latinskega jezika, da bi mogle kot korne nune sodelovati pri bogoslužju. Za čas ob koncu srednjega veka, še bolj pa za novi vek, je znano, da so nune vzdrževale šole, v katerih so se izobraževala tudi dekleta, ki niso imela namena ostati za samostanskimi zidovi. Poleg osnovne izobrazbe so dekleta bila deležna pouka tudi v praktičnih znanjih: npr. izdelovanje paramentov, vezenje, izdelovanje sveč ipd. Vsaj v novem veku so se nune (npr. v Marenbergu) intenzivno posvečale glasbi in med njimi najdemo celó tako, ki so pridno komponirale.

Ohranjeni sezname rokopisov in knjig ter ohranjena dela sama pričajo, da so se redovniki in redovnice vedno zanimali za jezike. Omenimo naj le žičkega profesa Valentina Suesstrunkla, ki je na začetku 16. stoletja pisal slovar: razlago besed z navedbo sinonimov po abecednem redu. Vemo tudi za številne priročnike za učenje tujih jezikov (največ latinskih, nemških, francoskih in italijanskih), ki so iz zapuščin naših cistercijskih in kartuzijskih samostanov. Trditi smemo, da so prav naši srednjeveški samostani največ prispevali k osnovni izobrazbi tako redovnikov kakor tudi takih, ki so hodili k njim: »pit sok učenosti«, da bi bili v svetu kasneje čim bolj uspešni.

Literarno-kulturna dejavnost

V benediktinski zahtevi »Ora et labora!« je zaobjeta tudi zahteva po prepisovanju tekstov in pisanju knjig. Prepisovanje tekstov je večina redovnih skupnosti poznega srednjega veka po pomenu postavljala ob stran molitvi, premišljevanju in ročnemu delu. Menihi pa se niso omejevali le na prepisovanje krščanskih piscev, ampak so prepisovali tudi antične avtorje, s čimer so postali posredniki duhovnih vrednot antike novi dobi-srednjemu veku. Redovna pravila cistercijanov in kartuzijanov so od postojank terjala, naj svojim hčeram dajo na pot na novo postojanko poleg nekaterih osnovnih gmotnih reči tudi tekste, potrebne za opravljanje bogoslužja in za verske potrebe nasploh (biblijo, misale, antifonarije, graduale). Zato moramo pritrditi ugotovitvi, da je čas ustanovitve neke duhovne postojanke hkrati tudi čas nastanka njene knjižnice.

Redovne postojanke so svoj knjižni fond večale s prepisovanjem tekstov in bogatejši samostani so imeli posebne prostore, kjer so menihi pisali po nareku, tako da je moglo nastati hkrati več primerkov istega teksta. Ob omembi stiškega samostana se skorajda redno omenja tudi njegov skriptorij in v tej zvezi naj bi opozoril na mnenje, ki ga je v zadnjem času izrazila N. Golobova in do katerega je prišla na podlagi analize opremljenosti najstarejših stiških rokopisov. Takole pravi: »O kontinuiteti skriptorija v Stični zdvomimo na podlagi miniatur samih: nekateri kodeksi so izjemno lepa dela med tedanjimi cistercijskimi rokopisi in so zanje potrebovali dober pisalni in risalni pribor . . .« Nato: »Zaenkrat sodim, da so stiški opati kodekse bodisi naročili v večjih skriptorijih ali pa so v goste občasno povabili skupine iluminatorjev, rubrikatorjev in skriptorjev, ki so s sabo prinesli pisala, črtala, tuše, barve in knjige, ki so jih kopirali, v Stični pa so jim pripravili pergamentne folije.« Ugotovitev je prav zanimiva in bo vsekakor vzpodbudila še katerega od strokovnjakov, da bo prijel za pero! V prid zgornji trditvi bi govorilo to, da je po redovnih statutih prišlo na vsako redovno postojanko po trinajst menihov, ki so se v prvih desetletjih morali posvečati vsekakor najprej tistim dejavnostim, ki so jim omogočale, da je redovno življenje v praksi zaživelo, za kar pa je bilo treba tudi materialne podlage.

Ohranjeni rokopisi naših samostanov pričajo, da so se v vseh obdobjih srednjega veka našli redovniki, ki so se zanimali tudi za sodobno evropsko misel, saj jim je dostop do nje bil možen tudi preko pisane besede. Med cerkvenimi pisci so največkrat ohranjena najbolj standardna dela npr. cerkvenih učiteljev kot so Avguštin (*De civitate Dei*), Ambrozij, Gregor Veliki, Izidor Seviljski, Gregor iz Toursa: torej dela, potrebna deloma za versko delovanje deloma pa za izobraževanje. Žal pa je ohranjenih izredno malo tekstov s področja liturgije (brevirji, misali, agende, gradualni, antifonariji), bodisi za to, ker so se veliko rabili in so se uničili, ali pa, ker so stare zamenjali z novimi, kadar so to terjali predpisi. Ugotoviti tudi moremo, da so se redovniki zanimali za vsa področja evropske misli, razumljivo seveda, da so se nekoliko manj posvečali npr. prirodnim vedam. Ob analizi ohranjenega knjižnega blaga posameznih redovnih postojank moremo ugotoviti, da je med gradivom v veliki meri tako, ki je značilno prav za red, h kateremu je taka postojanka pripadala, k čemur moramo v prvi vrsti šteti tekste z redovnimi pravili, zgodovine posameznih redov ter njihovih postojank. Pri cistercijanih npr. najdemo rokopise, ki zadevajo cistercijansko duhovnost in marijansko češčenje ter številne zapise z življenjepisi svetnikov (npr. v Stični). V knjižnem fondu npr. ptujskih dominikancev pa glede na cilje, ki si jih je ta redovna skupnost zastavila, najdemo v večji meri kakor v fondih drugih redov pridigarskega dela.

Novе ideje, ki so žlahtile duhovno podobo neke redovne postojanke, so vanjo prihajale ne le po pisani besedi, temveč tudi po redovnikih, ki so na sosednje postojanke prihajali občasno, ali pa so v njih dalj časa tudi bivali. Čeprav so starejši redovi med meniškimi zaobljubami poznali tudi t.i. zaobljubo »stabilite« (bivanja v matičnem samostanu), s tem pretok redovnih oseb in idej ni bil zaustavljen. Naj na tem mestu opozorimo na napačno predstavo o kartuzijanih, za katere se rado trdi, da so glede na način življenja bili tudi v duhovnem pogledu odrezani od sveta. Prestavitve redovnikov na druge postojanke reda so prav pri kartuzijanih bile izredno pogoste. Kartuzijani so namreč bili povezani v province in naši samostani so npr. sodili k Zgornjenemški redovni provinci, v kateri je fluktuacija oseb bila izredno velika. Nasprotno pa so npr. cistercijanski samostani bili povezani, vsaj v srednjem veku, najbolj s svojo matico, iz katere so izšli. Prav omenjena povezava med kartuzijanskimi postojankami je imela za posledico, da v naših srednjeveških kartuzijah najdemo znamenite osebnosti, ki so v njih zapustile neizbrisen pečat in dela, ki sodijo v sam vrh tedanje evropske literature. V žički kartuziji je npr. bival Stefan Macone, generalni prior rimske obediencie (1398–1410), doma iz Siene, omenimo pa naj tudi Filipa Žičkega, pesnika nad 10.000 verzov obsegajočega epa o Marijinem življenju, najbolj priljubljenega čtiva te vrste v srednjem veku (začetek 14. stoletja). V Jurkloštru je živel sredi 13. stoletja pesnik Sifrid s Švabskega, v letih 1391–1401 pa je bil tam za predstojnika Mihael iz Prage, avtor številnih del, ki razodevajo avtorjevo odlično poznavanje antičnih piscev, cerkvenih očetov in srednjeveških teologov. Med vsemi pa vsekakor najbolj izstopa Nikolaj Kempf, avtor obsežnega opusa: od razprav s pedagoško tematiko, s tematiko iz meniškega življenja, življenja kartuzijanov, s področja mistike in eksegeze. Kempf je bil prior v Jurkloštru 1459–1461 in 1467–1490 ter v Pleterjah 1462–1467. Pri nas je ta znameniti mož živel nad trideset let, zato smemo biti prepričani, da je katero od njegovih del nastalo tudi na naših tleh. Kartuzijani pa so knjige imenovali kar za svojo »dušno hrano« in v pisanju tekstov so videli možnosti za dušnopastirsko delovanje, ki so jim ga njihovi redovni statuti prepovedovali. Kartuzijanske *Consuetudines* iz 1227 o pisanju pravijo takole: »Ker božje besede ne moremo oznanjevati z usti, jo bomo oznanjevali z rokami.«

Gradbena in umetnostna dejavnost

Očem pa so najbolj vidna in otipljiva prizadevanja samostanov za lepoto samostanskega poslopja in njegove cerkve ter cerkvene in druge opreme. Benediktinci so za gradnjo svojih cerkva najemali najboljše stavbenike in najbolj imenitne umetnike svoje dobe, kar je veljalo zlasti za clunysko kongregacijo, ki je v središče svojega monastičnega življenja postavljala liturgijo, in njeni prvi opatje so v romanskem slogu videli dostojen okvir za svoje bogoslužje. Benediktinci so svoje redovne cerkve pričeli odpirati za ljudstvo, ki je v njih moglo častiti v bogatih relikviarijih shranjene relikvije, s čimer so privabili veliko vernikov. Cistercijanci pa

s svojo ljubeznijo do preproščine niso posegali v tradicijo Clunyja, ampak so se sprva zavestno obračali od njega. Največji cistercijanski duh, sv. Bernard iz Clairvauxa (u. 1153), je zavračal vsakršno razkošje, vendar cistercijani že v svojem prvem obdobju niso bili sovražniki umetnosti, o čemer pričajo skrbno izpisani in z bogatimi miniaturnimi opremljeni kodeksi, kakršna je npr. biblija Štefana Hardinga iz časa sv. Bernarda. Ob ustanavljanju stiškega samostana, še bolj pa ob nastanku kostanjeviškega, se stroga Bernardova zahteva po preproščini ni več upoštevala oziroma so jo omilili. Tako je stiški opat poklical iz Francije gradbenika z imenom Mihael, ki je pozidal eno najimenitnejših cerkva na slovenskih tleh, s katero se je naša dežela mogla postaviti ob bok ostali kulturni Evropi. Arhitektura, prirejena redovnim potrebam, je nastala tudi pri kartuzijanih, vendar se je od nje razmeroma malo ohranilo (največ še v žički kartuziji). Zgodnjegotska cistercijanska arhitektura pa je s svojo preproščino ustrezala uboštvenim redovom v Italiji. Ti so sprva v skladu s svojim idealom uboštva upoštevali preproščino tudi pri zidavah in opreми. Z bogatenjem pa so tudi uboštveni redovi (npr. dominikanci in manjši bratje na Ptuj) skušali, v mejah svojih možnosti seveda, posnemati samostane starejših redov.

O prvotni cerkveni opreми naših samostanskih cerkva si spričo izgube starejšega kulturnega blaga moremo komajda ustvariti zadovoljivo podobo. Nekaj cerkvene opreme (oltarjev, paramentov, liturgične posode) hranijo danes številne cerkve po naši deželi, seveda pa za večino kulturnega blaga te vrste, ki sicer izvira iz naših nekdanjih samostanov, ni moč ugotoviti njene provinience. O bogastvu, kakršno je bilo po nekaterih naših bogatejših samostanih, si lahko ustvarimo sliko npr. iz znanega zapisa Paola Santonina, ki je v letu 1487 obiskal žičko kartuzijo in je tedaj zapisal, da dragocenosti, kakršne so mu prišle pred oči v tamkajšnji samostanski zakladnici, ni videl še nikjer.

Gospodarska dejavnost

Samostani t.i. starejših redov (benediktinci, cistercijani in kartuzijani), deloma pa tudi dominikanci in manjši bratje, so bili tudi bogati zemljiški posestniki, kar se je vsekakor odražalo tudi v njihovi okolici. Kartuzijani in cistercijani so si postavili za cilj »živeti od dela svojih rok in na lastne stroške« (propriis manibus et sumptibus) ter biti v gospodarskem pogledu čim bolj neodvisni od svoje okolice ter so cenili ne le duševno, ampak tudi ročno delo. Že sv. Benedikt, oče zahodnega meništvа, je menil, da ročno delo sodi k bistveni sestavini meniškega življenja in k dolžnostim vsakega človeka, in da so menihi dolžni presežke svojega dela deliti s svojim bližnjim. Sv. Bernard daje v svoji Apologiji (nastali okoli 1130) ročnemu delu enako ceno kakor pa postu, molku in obiskovanju kora (nočnemu in dnevnemu oficiju). S to miselnostjo so menihi v času, ko je zlasti težko ročno delo veljalo za nečastno, ali pa vsaj za malo cenjeno, razvili poseben odnos do fizičnega dela in s svojim zgledom potrjevali vrednost takega dela. Ker so se menihi ukvarjali tudi z ročnim delom, so zavestno nasprotovali srednjeveški miselnosti, ki je ljudi delila na take, ki molijo (orantes), tiste, ki se vojskujejo (bellantes), in one, ki se ukvarjajo z ročnim delom (laborantes). Ko pa so samostani tudi sami postali zemljiški gospodje, so se v veliki meri odvrnili od zgornje miselnosti, vendar moramo poudariti, da so redovna pravila pri večini redov od svojih članov terjala ukvarjanje tudi z ročnim delom. Medtem ko so kartuzijani bili dolžni posvečati se temu delu vsak dan, pa so npr. cistercijani bili dolžni sodelovati le pri večjih delih, kot npr. pri setvi, žetvi, pospravljanju pridelka in pri podobnih opravilih.

Skrivnost gospodarskega uspeha starejših redov je bila v njihovi prvi dobi v dvojem: v instituciji bratov konverzov in v njihovem dominikalnem gospodarstvu. Redovna pravila kontemplativnih redov niso dovoljevala naselitve v bližini naselij, zato so te tudi nastajale daleč stran od sveta, v bližini gozdov, na neobljudeni zemlji, včasih celo ob močvirjih. Postojanke so si za svoj obstoj morale zagotoviti dovolj rodovitne zemlje, zato so menihi intenzivno krčili gozdove, izsuševali močvirja in spreminjali nerodovitno pokrajino v rodovitno deželo. Girald iz Walesa piše v letu 1188 o cistercijanih takole: »Dajte tem menihom pusto močvirje ali gozdno divjino, pa naj preteče nekaj let, in na njiju boste videli ne le lepe cerkve, ampak tudi človeška naselja«.

Redovne skupnosti so stremele tudi po neodvisnosti v pogledu obrtnih izdelkov ter so si v ta namen na svojih postojankah uredile delavnice za najosnovnejše obrti, in v katerih so poleg bratov konverzov delali tudi plačani laiki. Presežki v poljedelstvu, živinoreji in v obrtnih dejavnostih so samostanom omogočali vključitev v trgovino, ki je močno pospeševala njihovo gospodarsko dejavnost in omogočala zidanje lepih cerkva in nabavo sijajne opreme. Z uveljavitvijo blagovno-denarnega gospodarstva in z nastankom meščanskih naselij pa redovne skupnosti z obrtnimi izdelki niso več mogle konkurirati izdelkom poklicnih obrtnikov.

Samostani, predvsem starejših redov, so kot pomemben gospodarski činitelj v deželi s svojim umnim gospodarstvom nujno postali zgled svetni zemljiški gosposki in tudi kmečkemu prebivalstvu. Oboji so se pri redovnikih zgledovali v boljšem obdelovanju zemlje in gojenju živine ter jih skušali posnemati v sadjarstvu, vrtnarstvu, vinogradništvu in čebelarstvu ter v raznih obrtnih panogah. Večja produktivnost v kmečkem gospodarstvu je omogočala vključitev podeželja v trgovino, kar je vodilo k dvigu blagostanja, lažji način pridobivanja gmotnih dobrin pa mu je olajšal življenje. Povezave med redovnimi postojankami in zamenjave izkušenj med redovniki so mogle koristiti tako njim samim kakor tudi njihovi okolici.

Naj na koncu navedem besede akademika Boga Grafenauerja, ki jo o pomenu samostanov za naše dežele zapisal, da gre pri samostanih »za ustanove, ki so v marsičem prvič po koncu antike prinesle v slovenske dežele tedaj v Evropi običajno kulturno življenje in širile njegove vplive.«

Literatura

- N. Golob, Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov. — Zgodovinski časopis 46/1992, str. 151–163
- B. Grafenauer, Kulturni pomen samostanov v slovenskem prostoru v starejšem obdobju. — XVI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1980
- J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234–1786. Ljubljana 1987
- J. Mlinarič, Kartuziji Žiže ok. 1160–1782 in Jurkloster ok. 1170–1595. Maribor 1991
- M. Zadnikar, Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov. Ljubljana 1977

Zusammenfassung

DAS GEISTIGE BILD UND DIE BEDEUTUNG DER MITTELALTERLICHEN KLÖSTER AUF DEM SLOWENISCHEN BODEN

Jože Mlinarič

Auf dem slowenischen ethnischen Territorium entstanden im Spätmittelalter viele Klöster, die das Geschehen entscheidend beeinflussten, denn alle wichtigsten Orden fanden hier furchtbaren Boden für ihre Tätigkeit. Die Ordensleute widmeten sich neben der Grundtätigkeit, zu der sie anhand der Regeln verpflichtet waren, besonders der Seelsorge und Erziehung, der karitativen und literarisch-kulturellen Tätigkeit, sowie der Tätigkeit auf dem Gebiete der Kunst und Wirtschaft zu. Wir dürfen behaupten, dass unsere Klöster mit ihrer vielseitigen Tätigkeit im religiösen, kulturellen und wirtschaftlichen Bereich einen nicht unbedeutenden Anteil zur Entwicklung unseres Volkes beitrugen.